

ВОЛОДІННЯ І ПРАВА НА ЧУЖІ РЕЧІ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ

Цивільний кодекс України поміж речових прав на чужі речі передбачає право володіння чужим майном (глава 31 ЦК України). Оскільки право володіння є також елементом права власності, виникає питання про генезис цього інституту з метою з'ясування його правової природи, місця в системі категорій цивільного права тощо.

Слід зазначити, що проблеми володіння, як правового інституту, певною мірою вже були предметом наукових досліджень як зарубіжних [1, 2, 3, 4], так і вітчизняних дослідників [5, 6, 7, 8]. Разом із тим, об'єктом дослідження були лише окремі аспекти володіння, що зумовлює необхідність аналізу цього інституту в цілому.

Володіння (посідання, *possessio*), як самостійний правовий інститут, виникло у римському праві давно. Вже Закони XII таблиць згадують поняття володіння У період ранньої республіки претори розрізняють фактичне володіння річчю без права на неї і фактичне володіння річчю, засноване на такому праві, котре по суті є вже не володінням, а правом власності. Фактичне володіння річчю може бути ос-новане не тільки на праві власності, а й на будь-якому іншому (наприклад, на договорі найму речі), проте воно не буде володінням, оскільки основане на праві. Посідання як фактичне володіння річчю – просто факт, який не можна навіть назвати юридичним, оскільки в деяких випадках, не будучи оснований на праві, цей факт не міг мати юридичних наслідків. Однак претори визнали за цим фактом юридичне значення, надаючи фактичному стану юридичний захист.

Після того, як цей факт одержав юридичний захист і став юридично значимим поняттям, римські юристи розуміли посідання як фактичне володіння річчю, посідане з наміром вважати її своєю.

Таке визначення містить два істотних елементи: 1) об'єктивний – *corpus possessionis* – тобто, має бути фактична наявність речі; 2) суб'єктивний – *animus possessionis* – намір вважати дану річ своєю, володіти нею від свого імені.

У ранній період розвитку римського права юристи перший елемент посідання – фактичне володіння (*corpus possessionis*) розуміли спрощено – тримати річ в руках, у дворі, в будинку, коморі тощо. Згодом такий стан почали тлумачити як можливість володільця речі без перешкод, безпосередньо і тривалий час здійснювати свій вплив на річ.

Другий елемент посідання (*animus possessionis*) характеризує суб'єктивне ставлення володільця до речі. Він має вважати річ своєю. При цьому воля володільця могла ґрунтуватися на помилці чи явному обмані [9].

Отже, не всяке фактичне володіння річчю є посіданням, а лише основане на володільницькій волі – *animus possessionis*. Тому володіння річчю від імені іншої

особи так само не є посіданням (наприклад, договір найму, оренди, зберігання тощо). У даному випадку володілець речі здійснює володіння не від власного імені, а від імені іншої особи, власника. Він лише держатель, тримач чужої речі – *detentor*. Для юридичне значимого посідання вимагалася саме воля володіти від свого імені, ставитися до речі як до своєї. Така воля може бути тільки у справжнього власника чи особи, яка хоча і не є такою, але вважає себе такою внаслідок добросовісного обману.

Таким чином, посідання – це фактичне володіння річчю, поєднане з наміром вважати її своєю, а тримання – фактичне володіння річчю без наміру вважати її своєю (наприклад, володіння речами на підставі договору).

У залежності від правової підстави фактичного володіння річчю воно поділяється на законне і незаконне: законне ґрунтується на праві власності та інших правах, незаконне – те, що не має правового титулу.

Законне володіння — це передусім володіння власника і так зване похідне володіння. У деяких випадках володілці чужих речей отримували самостійний володільницький захист. Таке фактичне володіння чужою річчю називається похідним володінням, хоча насправді це було не володіння, а держання, і лише через необхідність таких держателів наділили самостійним правовим захистом і прирівняли держателів до володіння. Так, необхідність надання самостійного правового захисту заставодержателя, що отримав річ як заставу для забезпечення виконання зобов'язання, прирівняла держання заставленої речі до володіння. Заставодержатель, що отримав у заставу чужу річ, не здійснював володільницьку волю від свого імені, оскільки не міг вважати заставлене майно своєю річчю. Проте для надійнішого захисту його інтересів проти зазіхання третіх осіб претори падали йому володільницький захист предмета застави, а його заставу почали називати володінням.

Так, у випадку прекарію (надання власником з певною метою свого майна іншим особам у тимчасове і безоплатне користування) користувачі чужим майном були лише його тримачами, а не володільцями, проте знову ж таки необхідність надання прекарістам самостійного володільницького захисту потягла визнання їхнього держання похідним володінням.

Інший випадком похідного володіння був секвестр. Якщо між двома особами виник спір про право на річ, то до рішення суду вони могли передати спірну річ на зберігання третій особі – секвестрарію, якому з тих же мотивів надавався самостійний посесійний захист.

Отже, в усіх зазначених випадках йдеться не про посідання у точному значенні цього слова, а лише про звичайне тримання, прирівняне до володіння з метою надання ефективнішого захисту.[10]

Законний володілець має право на володіння річчю – *jus possidendi*. Володілець, який фактично володіє річчю, вважає і ставиться до неї як до своєї, але не має права володіти нею, – це незаконне володіння. Воно не має правового титулу і ґрунтується лише на факті. Незаконне володіння поділяється на добросовісне і недобросовісне.

Незаконне, проте добросовісне володіння має місце тоді, коли володілець не

знав і не міг знати, що володіє чужою річчю і не має права володіти нею. Наприклад, набуття речі не від власника покупцем, який не знав і не міг гадати про це. Якщо ж він знав або мав би знати, що не має права на володіння певною річчю, то таке володіння буде і незаконним, і недобросовісним. Володіння злодія завжди буде недобросовісним, так само як і купівля краденого.

Поділ незаконного володіння на добросовісне і недобросовісне зумовив різний правовий режим для них. Наприклад, придбати право власності за давністю можна було тільки внаслідок добросовісного володіння і, навпаки, крадену річ не можна було набути за давністю. Добросовісний володілець за віпдикаційним позовом відповідав меншою мірою, ніж недобросовісний.

Посідання набувалося поєднанням двох елементів – *corpus possidendi* та *animus possidendi*. Лише в поєднанні ці елементи давали посідання. Такому встановленню юридично значимого посідання завжди передувало фактичне заволодіння річчю.

Волевиявлення володіти річчю для себе (від власного імені) встановлювалося зовнішнім, об'єктивним проявом цієї волі. Спеціального акта не вимагалось. Вважалося, якщо володілець фактично володіє річчю, то в нього є намір володіти нею від свого власного імені, вважати її своєю. Якщо наявність у володільця такої волі викликала сумнів у будь-кого, той, хто вагався, мав довести відсутність підстав для посідання.

Законне володіння, що базується на правовому титулі, набувалося тим же способом, що і право власності, чи на підставі відповідного договору.

Отже, володіння, основане на праві власності, може набуватися тими самими способами, що й право власності:

1) первісним (захват нічийних речей, переробка речей, набуття за давністю, змішування і злиття, прирощення тощо). Тут первісне володіння набувалося разом з правом власності на певну річ і було елементом права власності, правомочністю власника;

2) похідним (купівля-продаж, позика, дарування, перехід за спадкуванням тощо). Тут володіння набувалося шляхом відповідного договору: володіння заставодержателя засобом договору застави, прекаріста — засобом передачі власником свого майна в його тимчасове і безоплатне користування, нарешті, володіння секвестрарія за волею сторін, між якими виник спір, що передали йому на зберігання спірну річ

Незаконним, але добросовісним володіння ставало, наприклад, через недотримання обряду мандипації. Набувач, що став фактичним володільцем такої речі, вважав її своєю власністю, однак права на неї у нього не виникало. Тому такий набувач вважався добросовісним, але незаконним володільцем.

Подібні наслідки наставали також у випадку продажу речі особи, яка не була її власником. Внаслідок правила *nemo ad alterum plus juris transferre potest quam ipse habet* („ніхто не може передати іншому більше прав, ніж сам має”) продавець, що не мав права власності на продану ним річ, не міг перенести цього права і на покупця. Покупець, прийнявши у фактичне володіння передану йому річ, має на неї володільницьку волю, проте власником цієї речі він не стане.

У нього є фактичне володіння річчю, є володільницька воля на неї, але немає права власності, бо його не мав продавець.

Незаконне і недобросовісне набуття посідання можливе також через неправомірні дії: насильний захват чужої речі, крадіжку, привласнення знахідки та ін. У цих випадках фактичне заволодіння річчю здійснювалося саме з метою набуття власності на цю річ, але з огляду на юридичні правила, право власності в таких випадках не виникає. Проте римські юристи вважали таку особу посесором, оскільки вона мала корпус володіння і володільницьку волю.

Посідання припинялося:

- 1) фізичною загибеллю речі;
- 2) юридичною загибеллю речі (вилученням її з цивільного обігу);
- 3) втратою посесором одного з правових елементів посідання (фактичного володіння річчю або наміру вважати її своєю).

Крім того, посідання припинялося зі смертю посесора. Його спадкоємці повинні були знову відтворити і обґрунтувати весь склад посідання для себе.

Феномен посідання, як самостійного правового інституту, полягав у тому, що фактичне володіння річчю, яке ґрунтувалося на факті, а не на праві, все ж одержувало правовий захист.

У літературі з цього приводу висловлені різні точки зору. Одні дослідники (Р.Єринг, С.О.Муромцев) пояснюють надання правового захисту посіданню тим, що здебільшого фактичними володільцями речей були їхні власники: адже пайчастіше зустрічається ситуація, коли володілець і власник співпадають в одній особі. Тому діє презумпція правомірності посідання і той, хто заперечує це припущення, має довести, що право на річ належить не володільцю, а йому. Виходячи із презумпції, що володільцем, як правило, є власник, держава для захисту прав власника від зазіхань третіх осіб надавала йому можливість спрощеного захисту. Це пояснення відповідає одній з провідних ідей римського приватного права: хоча інколи посесійний захист отримували особи, котрі на нього права не мали (зłodії, шахраї тощо), але вважалося за краще надати захист кільком неправомірним володільцям, аби певинно не постраждав один правомірний.

Інші дослідники (Ф.К.Савін'ї, І.А.Покровський) вважали, що полегшений і спрощений посесійний захист був запроваджений з метою недопущення самочинної розправи. Навіть якщо фактичним володільцем речі виявлялась особа, що не мала права на неї, відновити справедливість мав суд, а не самотужки власник. Боротьба із самочинною розправою, як одна з складових частин забезпечення публічного порядку була в центрі уваги римських правознавців та урядовців. Тому навіть той, хто не мав правомірних підстав для посідання, одержував захист проти третіх осіб, навіть якщо вимоги останніх ґрунтувалися на праві. (Разом з тим, для дегенторів (держателів) можливість посесійного захисту не передбачалася).

На нашу думку, найбільш вдалим є позиція, згідно якій можливе таке одне пояснення виникнення посесійного захисту.

Оскільки посідання спочатку виникло щодо громадських земель, які були власністю римського народу і не-редавалися окремим родам тільки у тимчасове володіння і користування. Тимчасове володіння поступово перетворилося у стійкі

і достатньо стабільні відносини. Фактичні володільці земельних наділів формально не мали юридичного права на них, оскільки тривалий час права приватної власності на землю не існувало взагалі. Такий стан речей зумовлював неможливість захисту посідання землею за допомогою позовів цивільного права. Тому претори, перешкоджаючи самочинному переділу земель, з III—II ст. до н.е., почали надавати інтердикти для захисту фактичного володіння землями, не припускаючи при цьому навіть посилення на право в посесійному процесі. Так могла виникнути специфічна форма захисту посідання земельними ділянками, кограті часом, завдяки своїй ефективності та оперативності, була поширена й на інші випадки посідання.[10]

Отже посідання захищалося за допомогою преторських інтердиктів. Такий захист називався посесійним або інтердиктним. Його особливістю було те, що володільць мав довести лише факт посідання і факт його порушення. Оскільки при цьому посилення на право не допускалось, то й доводити правову підставу посідання не було потреби. Цим посесійний захист суттєво відрізнявся від петиторного захисту, за допомогою якого захищалося право власності. Петиторний захист був складнішим, оскільки тут необхідно було довести наявність законних підстав виникнення права власності у особи, яка зверталася за таким захистом. При цьому обов'язок доказування (тягар доказування — *onus probandi*) лежав на стороні, яка стверджувала, що в неї є право.

Той, хто звертався за посесійним захистом, мав довести лише факт посідання і факт порушення посідання, що було значно простіше, ніж доводити існування права на річ. Тому власникам у випадку порушення їхніх прав рекомендували використовувати саме можливість посесійного захисту, як більш доступного.

Втім, слід мати на увазі, що посесійний захист стосовно права власності був лише попереднім (провізорним) захистом. Власник речі, який втратив володіння нею, і заявляв інтердикт до фактичного володільця, звичайно програвав справу. Однак він міг потім подати позов про захист права власності, вимагаючи повернення речі з чужого незаконного володіння (віндикацію) і виграти його, посиляючись на своє право власності. Отже, більш проста і легка форма захисту засобом інтердикту була менш стабільною і надійною порівняно з петиторним захистом.

Посесійним захистом користувалися як власники, так і фактичні володільці. Це зумовлювало ще одну особливість захисту посідання. Законне володіння (володіння власника) користувалося ніби подвійним захистом — посесійним як посідання, а при потребі петиторним як право власності. Це стосувалося і права власності. Як право воно могло користуватися петиторним захистом, а як фактичне володіння — посесійним. Незаконне володіння, а також володіння прекариста, заставодержателя, секвестрарія подвійного захисту не мало.

Слід нагадати, що преторські інтердикти для захисту посідання не мали характеру позовного провадження. За своєю сутністю це був адміністративно-правовий захист, який здійснював претор своєю владою. Інтердикт — це наказ претора припинити самочинні дії, який віддавався порушнику. Якщо порушник не виконував наказ, претор застосовував засоби примусового характеру.

Інтердикти поділялися на два основні види:

- 1) інтердикти про утримання посідання (*retinendae possessionis*);
- 2) інтердикти про повернення насильно чи таємно втраченого посідання (*recuperandae possessionis*).

У свою чергу інтердикти про утримання наявно-го посідання поділялися на *interdictum uti possidetis* (утримання посідання нерухомими речами) і *utrubi* (утримання посідання рухомими речами).

Interdictum uti possidetis дістав назву від початкових слів пре-торського інтердикту, коли претор проголошував: “Забороняю застосовувати насильство і як ви володіли, так і володійте тими будівлями, з приводу яких виник спір, якщо це володіння не є насильним, прекарним чи таємно одержаним одним від одного”. [11] Він з давніх часів застосовувався для полегшеного захисту посідання громадськими землями. Володільці цих земель не мали позовів для захисту права власності, як і самого права власності. Проте й після одержання цих позовів (III ст. до н.е.) вони продовжували користуватися ним через його зручність і оперативність.

Інтердикт *utrubi* також дістав свою назву від початкового слова формули: “де з двох”, “у кого з двох”. Він застосовувався для захисту володіння рухомістю. Його особливістю було те, що захист надавався тому з двох учасників спору, хто володів спірною річчю більшу частину останнього року (за тих же умов чистоти посідання, аби воно не було таємним, насильним чи отриманим прекарно).

Обидва ці інтердикти мають заборонний характер. У їхніх формулах є пряма заборона претора не застосовувати насильство – *vim fieri veto*. Вони мали «подвійний» характер: захист посідання міг одержати і той, хто звернувся до претора за допомогою, і той, проти кого інтердикт був спрямований. Наприклад, якщо на незаконне володіння володільця посягав той, хто не мав права на спірну річ, фактичний володільць одержував захист свого володіння на основі одного із зазначених інтердиктів. Якщо ж незаконний володільць просив у претора інтердикт проти особи, у якої він таємно захопив річ, захист надавався не заявнику, а його супротивнику, оскільки володіння прохача було знеславлене таємним захопленням спірної речі.

До інтердиктів про повернення втраченого посідання — *interdicta recuperandae possessionis* (рекуператорних) — належали:

- 1) *unde vi*. Інтердикт, що надавався юридичному володільцю нерухомістю, насильно позбавленого посідання. Цей інтердикт є наказом, зверненим тільки до однієї сторони — правопорушника, в якому приписувалося повернути погрібленому неправомірно захоплену річ. При цьому не бралось до уваги посилення порушника на своє право власності, а також на те, що володільць землі, який втратив це право внаслідок насильства, сам набув його *vi clam* чи прекарно відносно відповідача. Претендувати на захист цим інтердиктом міг кожен, хто втрачав внаслідок насильства посідання, а відповідачем — той, хто витіснив володільця. Інтердикт надавався протягом року після вигнання володільця із земельної ділянки, незалежно від того, чи зберігав порушник за собою річ, чи вже перестав нею володіти;

2) *de precario*. Інтердикт, що надавався особі, яка передала річ іншій особі у безоплатне і тимчасове („на вимогу”) користування. Якщо той, хто одержав річ прекарно, відмовлявся повернути її за першою вимогою власника, йому надавався інтердикт.[12]

Література

1. Иеринг Р. Об основании защиты владения // ф. Иеринг Р. Избранные труды. В 2 т. Т. II. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2006. С. 385–545.
2. Корнгольд С. Приобретение владения через представителя в римском праве: Опыт из теории владения. – К., 1914.
3. Дождев Л.В. Основание защиты владения в римском праве. М., 1996. 238 с.
4. Сковеский К.И. Об идеологии защиты владения в современном гражданском праве // Проблемы современного гражданского права: Сборник статей. М.: Городец, 2000. С. 113-125.
5. Підпригора О.А. Захист володіння за римським приватним правом. – Право України. – 1999. – № 7. – С. 28.
6. Погрібний С.О. Володіння в системі цивільного права (до постановки питання) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. Одеса. 2001. № 1. С. 97-101.
7. Погрібний С.О. Володіння у цивільному праві. Одеса: Юридична література, 2002. 280 с.
8. Погрібний С.О. Порівняльно-правовий аналіз інституту володіння у континентальній, англосаксонській та східноєвропейській системах права. Дис...канд. юрид. наук. – К., 2001. – 212 с.
9. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум). – Х.: Одісей, 2000. 272 с.
10. Римське право (Інституції)/ За заг. ред. С.О.Харитонов. Видання третє, виправлене. – Х.: Одісей, 2003.
11. Римське приватне право (Конспект лекцій. Практикум). – Х.: Одісей. 2000.

УДК

Д. Ф. Плячков

ХАРАКТЕР ШКОДИ У ЗОБОВ'ЯЗАННІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ОСОБИ, ЩО ПОТЕРПІЛА ВІД ЗЛОЧИНУ

Відшкодування шкоди - один з найважливіших інститутів сучасного українського права. Основним Законом нашої держави життя і здоров'я людини визнаються найвищою соціальною цінністю. Саме тому, держава взяла на себе обов'язок відшкодувати шкоду завдану правопорушенням.

У розвиток цих конституційних положень статтями 1177 та 1207 ЦК України встановлено, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю громадянина внаслідок злочину, а також майнова шкода, завдана майну громадян внаслідок злочину, *у разі якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин*, або якщо ця особа є неплатоспроможною, *відшкодовується державою*.

Безумовно, за загальним правилом, відшкодувати потерпілому шкоду, заподіяну злочином, зобов'язаний заподіювач шкоди. Разом з тим держава зобов'язується встановити винного і притягати його до відповідальності, одночасно вживши заходи для забезпечення відшкодування шкоди. І коли державою в особі